

Aytən Vaqif qızı Əsədova
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutunun dissertantı

QƏDİM BƏRDƏ ŞƏHƏRİNİN SƏNƏTKARLIQ NÖVLƏRİNİN TARİXİ-ARXEOLoji İZLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, qədim Bərdə, arxeoloji, sənətkarlıq, dulus, şüşə, metal.

Ключевые слова: Азербайджанской Республики, древняя Барда, археологический, ремесло, керамика, стекло, металл.

Key words: The Republic of Azerbaijan, ancient Barda, archaeology, craftsmanship, pottery, glass, metal.

Bərdə Azərbaycan Respublikasının qədim tarixə malik şəhərlərdən biridir. Bərdə şəhəri orta əsr mənbələrində və elmi ədəbiyyatda ölkənin (Albaniyanın) paytaxtı, siyasi, mədəni mərkəzi olmaqla bərabər sənətkarlıq mərkəzi kimi də göstərilir.

Vaxtilə, metal dövründə Albaniyada bir sıra məmulatlar hazırlanır, hökmdar sarayında daxili tələbatı ödəyən məhsul kimi istifadə edilirdi. Bu zaman tayfa başçıları və əyanların mübadiləsi üçün də məmulatlar hazırlanırdı.

Bərdə şəhərində aparılmış arxeoloji qazıntılarla aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələrinin tədqiqi nəticəsində məlum olmuşdur ki, ilk orta əsrlərdə Bərdədə dulusçuluq, metalişləmə, şüşə məmulatı istehsalı, zərgərlik, daşyonma, sümükişləmə, toxuculuq və s. sənətkarlıq sahələri inkişaf etmişdir [1]. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş sənətkarlıq nümunələri şəhərin tarixində mühüm yer tutan sənətkarlığın inkişafı haqqında elmi fikirlər söyləməyə imkan verir.

Bərdə şəhəri qədim ticarət yollarının üstündə yerləşdiyi üçün hələ ilk orta əsrlərdən burada sənətkarlıq yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Bərdə şəhəri həm qədim su (çay, dəniz), həm də quru yolla Avropa ilə Asiyanı əlaqələndirən ticarət yollarının üstündə yerləşdiyi üçün iqtisadi, xüsusilə sənətkarlığın inkişafı baxımından əlverişli idi [2, 16].

Tədqiqatlar göstərir ki, Bərdədə dulusçuluq qədim və inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələrindən diri olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş dulus kürələri, saxsı qablar, əmək alətlərinin araşdırılması ilə öyrənmək olur ki, hələ antik dövrdə Bərdədə bu sənət növü geniş yayılmışdı. Onu da bildirək ki, Bərdənin ətrafı dulusçuluq sənəti üçün mövcud xammal ehtiyatına malik idi. Bərdənin "Şortəpə" abidəsindən aşkar edilmiş dulus kürəsi Bərdənin dulusçuluq sənətinin qədim mərkəzlərindən biri olduğunu bir daha təsdiq edir [3, 5]. Ümumiyyətlə, şəhərdə qazıntılar zamanı aşkar edilmiş qulplu və qulpsuz, xırda və iri, yumru, uzunsov, şirli və şirsiz saxsı qablar, küplər, səhənglər, sərniciələr,

nehrələr və s. kimi məişət qabları bizə şəhərin duluzçuluq sənətinin səviyyəsi haqqında məlumat bu sənət növünün Bərdədə hərtərəfli inkişaf etdiyini göstərir. Eyni zamanda tapılan qabların tədqiqi nəticəsində sənətkarlığın xronoloji ardıcılığını da müəyyən etmək olur.

Bərdə şəhərində tapılan saxsı qabların keyfiyyətcə yüksək olması onu göstərir ki, ilk orta əsrlərdə şəhərdə duluzçuluq məmulatı istehsalının xüsusi çəkisi olmuşdur. Bərdədə hazırlanan duluzçuluq məmulatları istehsalı ilə tanınmış bu sənətkarlıq növü ilk orta əsrlərdə inkişaf etmiş, müxtəlif rəng çalarları, forma və keyfiyyətinə görə fərqlənmişdir. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki, yəni antik dövr və ilk orta əsrlərin əvvəllərində duluzçuluq geniş yayılsa da sonrakı dövrlərdə bu sənət növü tədricən tənəzzülə uğramışdır. Bu sənət növünün tənəzzülü əsasən şüşə sənətkarlığının inkişafı ilə əlaqələndirilir [4].

Bərdə şəhərində sırf şəhər sənətkarlığı olan şüşə sənətkarlığı da inkişaf etmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı şəhərdə tapılan şüşə qabların çoxu - qədhələr, qənd qabları, dərin olmayan boşqablar, flokonlar, piyalələr və vazalardan ibarət süfrə qablarıdır. Qədim tarixi olan bu şüşə sənəti çox incə və dəqiqlik tələb edən bir sənət növüdür. Bərdə şəhərinin şüşə məmulatı haqqında ilk məlumata biz "Albaniya tarixi" əsərində rast gəlirik [5]. Ən əsas sübutlar isə arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış nümunələrdir. Ən çox tapılan şüşə qablar kiçik həcmli ətiriyat və xüsusi maddələrin saxlandığı qablardır. Kiçik həcmli şüşə qablardan əsasən içərisində xaricə qiymətli məhlulları daşımaq üçün istifadə edilirdi. Tapılan bu qabların elmi təhlili bizə şüşə sənətkarlığı tarixinin sirlərini öyrənmək imkanı verir. Bərdə şəhərində ən çox tapılan şüşə qablardan biri də qənd qabları və piyalələrdir. Bu qablar əsasən IV-VIII əsrlərə aid edilir. Bir qulplu küp formalı qablar isə VI-VII əsrə aid edilir. Qəlibdə tökmə və üfürmə üsulu ilə hazırlanan şüşə qablar şüşə sənətkarlığının dinamik inkişafını izləməyə imkan verir. Demək olar ki, şüşə sənətkarlığı orta əsrlərin böyük ticarət mərkəzi sayılan Bərdədə daxili bazarın və xarici ticarətin tələbatını ödəyirdi. Bərdədə tapılan şüşə qabların oxşarına Azərbaycanın digər ərazisində də rast gəlinmişdir [3, 5].

Bərdədə şüşə möhürün və V-VII əsrlərə aid şüşə xammalın, Bərdənin də yerləşdiyi Uti nahiyəsində şüşə kürəsinin aşkar edilməsi şəhərdə şüşə istehsalının yerli xarakter daşmasından xəbər verir [4].

Arxeoloqların bir çoxu bu qabları dərman qabları, nadir məhlulların saxlanıldığı qab, digərləri isə içki qabları hesab edirdilər. Şüşə sənətkarlığı məmulatı olan bu ətir qablarının hazırlanmasında əsasən bir texnoloji üsuldən, yəni üfürmə üsulundan istifadə olunurdu. Azərbaycanda bu tip qabların VIII əsrin sonlarından yayılmağa başladığı ehtimal olunur [6, 24]. Ümumilikdə isə şüşə məmulatların hazırlanmasında sərbəst üfürmə, qəlibdə, tökmə, dartma, burma, qaynaq etmə, cilalama və s. üsullardan istifadə olunurdu. Bu qabların oxşarına Qəbələdə, Şabran, Sərgah, Saxsılı taxta, Qalacık, Xınalı arxeoloji abidələrində rast gəlinmişdir. Azərbaycanda tapılan bu kiçik həcmli şüşə qablar qəlibdə üfürmə üsulu ilə hazırlanmışdır. Bu qablardan tək dərman və ətir qabı kimi deyil, boya saxlamaq üçün də istifadə edilirdi.

Artıq sonralar şüşə istehsalında keyfiyyətin yüksəldilməsi və rəng çalarlarının zənginliyini görürük. Bərdə arxeoloji şüşələrin şəffaf və rənglilərinə də

rast gəlinmişdir. Rəngli şüşə almaq üçün şüşə ərintisinə müxtəlif metalların tozları əlavə edilirdi. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə edilən şüşə əşyalarında kalsium oksidin çox olması sənətkarların şüşə qumuna ağac külü əlavə etmələrini göstərir [7, 43-46].

Bərdədə arxeoloji qazıntılar zamanı daha çox qəhvəyi və yaşıl rəngli şüşələrə rast gəlinmişdir. Ən çox kiçik həcmli qabların aşkar olunması isə təsadüfi deyil. Çünki kiçik həcmli şüşə qablardan əsasən xaricə içərisində qiymətli məhlulların daşınması üçün də istifadə olunurdu.

1976-cı ildə Bərdə şəhəri ərazisində aparılan tikinti işləri zamanı üç ədəd şüşə ətir qabı aşkar edilmişdir. Qablardan ikisinin səthi qabırğavari konnelurla bəzədilmiş, digəri isə sayadır. Qabın ikisi yaşılımtıl, digəri isə qəhvəyi rəngdədir [3, 5]. Bəzi alimlər və arxeoloqlar bu qabları dərman qabları, nadir məhlulların saxlanıldığı qab, bəziləri içki qabları hesab edirdilər. Hətta bu kiçik şüşə qablarını şamdan da adlandırmışlar. Bu qabların oxşarına Özbəkistanın Kuve əyalətində də rast gəlinir. Ətir qablarının hazırlanmasında əsasən bir texnoloji üsuldan, yəni üfurmə üsulundan istifadə olunurdu. Azərbaycanda bu tip qabların VIII əsrin sonlarından yayılmağa başladığı ehtimal olunur [7, 43-46]. Ümumilikdə isə məmulatların hazırlanmasında sərbəst üfurmə, qəlibdə, tökmə, dartma, burma, qaynaq etmə, cilalama və s. üsullardan istifadə olunurdu. Bu qabların oxşarına Qəbələdə aparılan tədqiqat zamanı rast gəlinmişdir. Buradan I -VII əsrlərə aid bir neçə bəzək əşyası, kiçik həcmli ətir qabları və s. əldə edilmişdir ki, bunlar da Bərdədən aşkar edilmiş həmin şüşə qablarla çox oxşardır [7, 43-46].

Feodalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq zəngin təbii ehtiyata malik Qafqaz Albaniyasında sənətin bir çox sahələrində yüksəliş gözə çarpırdı. Bu inkişaf yabanı otlardan duru maye hazırlanmasında da özünü göstərdi. Bərdədə tapılan dərman və ətir qablarının (kiçik həcmli şüşə qablar - flakonlar) oxşarına Sərgah, Saxsılı taxta, Qalacık, Xınalı arxeoloji abidələrində də rast gəlinmişdir. Bunlar müxtəlif rənglərdə (əsasən açıq yaşıl, tünd yaşıl, boz, bozumtul və b.) olan qablardan ibarətdir. Azərbaycanda tapılan bu kiçik həcmli dərman qabları qəlibdə üfurmə üsulu ilə hazırlanmış, şarşəkilli gövdəsi olan nümunələrdir. Bu qabların oturacaqları az dərəcədə içəriyə basılmış və ağız hissələri əsasən darboğazlıdır. Hətta bu qablardan təkə dərman və ətir qabı kimi deyil, boya saxlamaq üçün də istifadə edilirdi. Buradan da belə nəticə çıxarmaq olar ki, ilk orta əsrlərdə Bərdə şəhərində əczaxanalar fəaliyyət göstərmişdir. Bundan başqa həmin dövrdə ipəkçiliyin mərkəzi olan Bərdədə ipək parçaların boyanması və hazırlanması üçün istifadə edilən boyaq maddələri bu kiçik həcmli qablarda saxlanılırdı. Nadir məhlullar dağılmamaq üçün bu qabların boğazı nazik uzun və hamar hazırlanırdı.

Tədqiqatlar göstərir ki, Bərdə şəhərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı zərgərlik məmulatı da aşkar edilmişdir ki, bu da Bərdənin sənətkarlıq tarixində sənət növünün xüsusi yeri olduğunu göstərir. Şəhərin müxtəlif yerlərində aparılan qazıntılar və təsərrüfat işləri zamanı antik dövrə aid çoxlu bəzək əşyaları aşkar edilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, zərgərlik məmulatının hazırlanması üçün Albaniya ərazisi lazımi metallarla zəngin idi. Şərq zərgərlik məmulatı dünyanı dolaşdığı vaxtda Bərdə zərgərliyinin də bu sahədə xüsusi yeri olduğu bildirilir. Bərdədə müxtəlif vaxtlarda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı

(Satırlı, Şirvanlı, Boyəhmədli kəndləri) əldə edilən zərgərlik nümunələri ilə yanaşı müəyyən təbəqələrdə və qəbir abidələrindən əldə edilən qəliblər, yarımistehsal məmulatları bu əşyaların yerli istehsal olmasını təsdiqləyir. Zərgərlik Bərdədə orta əsrlərdə əsas sənət sahələrindən biri olmuş və əhalinin tələbatını ödəyən məmulatları istehsal edilmişdir [2, 16].

Bərdə şəhərində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı metal məişət əşyalarına, silahlara, at nallarına, metal alətlərə rast gəlinir. Bərdədə kəsildiyi müəyyən edilən (üzərində yazı) metal pullar və bəzək əşyaları da tapılmışdır. Nəzərə alaq ki, b.e.ə. II minillikdən Qafqaz qədim metallurgiya mərkəzidir. Bərdə şəhərinin Kiçik Qafqaz dağ silsiləsinə yaxın ərazidə yerləşməsi isə, burada olan metal və mädən sərvtələrindən istifadə etməsi üçün şərait vardır.

Moisey Kalankatlı Albanlar ölkəsinin təbii sərvtə və imkanlarından danışarkən dağlardan qızıl, gümüş, mis və oxra çıxarıldığını bildirdi. Bu fikirlərə tədqiqat əsərlərində də rast gəlinir [5].

Arxeoloji qazıntılar zamanı Bərdədən xeyli metal məişət əşyaları tapılmışdır. Bu tapıntılardan məlum olur ki, Bərdədə hələ tunc dövründə metal əşyalar istehsal olmuşdu. Tapılan bu məmulatlardan aydın olur ki, şəhərdə metaldan geniş istifadə edilmişdir. Metal əşyalar arasında nizə, ox, balta, toppuz, xəncərə rast gəlinir. Qazıntılar nəticəsində tapılan toxma, xış, kotan Bərdədə kənd təsərrüfatının inkişafında metal sənətkarlığının yaranması və təkmilləşməsini təsdiq edir. Arxeoloji qazıntılar zamanı IV əsrə aid baltalar, çapacaqlar tapılmışdır. Tapılan metal əşyalar Bərdədə metalışləmə sənətkarlığının inkişafından xəbər verir.

Bərdədə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində (1924-1925, 1929 və 1940-cı illər) müxtəlif dövrlərə aid gümüş və mis sikkələr tapılmışdır. Eyni zamanda tapılan bu metal pullar şəhərin bir daha qədim ticarət mərkəzi olmasını təsdiqləyir. Məlum olduğuna görə Bərdə nəinki Aranın, eyni zamanda Qafqazın ən mühüm ticarət-mərkəzi idi. Bərdə-Dəbil istiqamətində olan beynəlxalq ticarət yolu Azərbaycan şəhərlərini Kiçik Asiya ticarət mərkəzləri ilə əlaqələndirirdi. Bərdə, Gəncə, Şəmkir, Xunan-Tiflis karvan yolu üzrə isə Azərbaycan şəhərləri Trabzon və Qara dəniz limanları ilə əlaqə saxlayırdılar [2, 16].

Bərdə şəhərində aparılmış qazıntılar zamanı daşyonma sənəti nümunələrinə də rast gəlinmişdir. Bərdə şəhəri yaxınlığında aşkar edilən qoçbaşı formalı kapitellər, sütun altlıqları, müxtəlif rəngli daş möhürlər bunu təsdiq edir [8].

Bərdə şəhərində sümükışləmə sənəti ilə də məşğul olmuşlar. Bunu Bərdədə təsərrüfat işləri zamanı və arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş sümük əşyalar təsdiq edir [8].

Bərdədə sənətkarlıq tarixində toxuculuğun və ipəkçiliyin xüsusi yeri var. Şəhərdə və şəhər ətrafı ərazilərdə toxuculuğun inkişafı üçün bütün şərait var idi. Əlverişli şəraitdə inkişaf edən bu sənət nümunələri haqqında həm yazılı, həm də arxeoloji tədqiqatlar geniş məlumat verir. Mənbələr göstərir ki, "Kür çayı sahilləri boyu külli miqdarda ipək (tut ağacı) və pambıq çölləri vardı". Bərdədə çoxlu tut ağacının olması və ipəkqurdu bəslənməsi, Albaniyada ipək parçalardan geniş istifadə edildiyi barədə bildirilir. İpəkçilikdə tək şəhər əhalisinin tələbatı yox, eyni zamanda ixrac üçün də ipək istehsal edilirdi. Bərdə şəhərində ipəkçilik daha da inkişaf etdi. IX-X əsrlərdə şəhərdə ipəkçiliklə yanaşı

yun parçaların toxunulmasında da inkişaf baş vermişdir. Bu isə Bərdədə qoyunçuluğun inkişafı, yunun bolluğu ilə əlaqədar idi. Hətta şəhərdə parçaları boyamaq üçün boyaq kökü bitkisi becərilirdi. Bu bitki yerli tələbatı ödəməklə bərabər xaricə də ixrac edilirdi. Bərdədə toxunan xalçaların iplərinin boyanmasında da bu bitkilərdən istifadə edilirdi. Şəhərdə yun geyimlər istehsal edən sənətkarlıq sahəsinin şəhərin iqtisadi həyatında da mühüm yeri vardı. Hətta xarici ölkələrdən Bərdənin “Əl-Kürkiy” bazarına yun və ipək parçalar almaq üçün tacirlər gəlirdi [2].

Bərdədə parçalarla yanaşı, xalça toxuculuğu sənəti də inkişaf etmişdi. Şəhərdə xalça, kilim, palaz toxunurdu. Həmin sənət nümunələri haqqında həm alban, həm də ərəb mənbələri məlumat verir. Ərəb müəlliflərinin verdiyi məlumatlara görə Bərdədə toxunan xalçaların misli-bərabəri yox idi. Bu xalçalar xarici tacirlərin çox xoşuna gəlirdi. Bərdəyə gələn və həmin sənət məhsullarını aparmaq istəyən tacirlər üçün şəhərdə hər cür şərait var idi. Şəhərdə karvansaralar fəaliyyət göstərirdi [9].

Yuxarıda sadaladığımızla belə nəticəyə gəlirik ki, Bərdə şəhərində duluculuq, metalışləmə, şüşə istehsalı, zərgərlik, daşyonma, toxuculuq və b. sənətkarlıq növləri yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Bərdədən aşkar edilən sənətkarlıq nümunələrinin əksəriyyəti yerli istehsala məxsus olmuşdur. Bərdənin Cənub ölkələri, Orta Asiya, Ərəb ölkələri, Gürcüstan, Bizans və Şimali Qafqazın karvan yollarının qovşağında yerləşməsi şəhərdə sənətkarlığın inkişafında mühüm rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Нуриев А.Б. Ремесло Кавказской Албании (III-VIII вв). Баку, ЭЛМ, 2009, 440 с.
2. Hacıyev Q.Ə. Bərdə şəhərinin tarixi (b.e.ə. III – b.e. XVIII əsri). Bakı, «T» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2000, 320 s.
3. Нуриев А.Б. Средневековый город Барда. Из серии ПМКА. Баку, ЭЛМ, 1986, 26 с.
4. Nuriyev A.B. Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi. Bakı, Elm, 1981, 230 s.
5. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi (tərcümə Z.M.Bünyadovundur). Bakı, Elm, 1993, 235 s.
6. Hacıyev Q.Ə. Azərbaycanca aşkar edilmiş orta əsr təbabət qabı haqqında // Heydər Əliyev Fondu «Orta əsr əlyazmalarında tibb və əczaçılıq» I Beynəlxalq Konfransın materialları. Bakı, 2006, s.24
7. Hacıyev Q.Ə. Dostiyev T.M. Şabran və Bərdənin şüşə məmulatının kimyəvi-texnoloji tədqiqinə dair. Azərbaycan Arxeologiya və Etnoqrafiyası. – Bakı, 2005. - №2 s.43-46
8. Нуриев А.Б. Ремесло Кавказской Албании (III-VIII вв). Баку, ЭЛМ, 2009, 440 с.
9. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, Elm, 1974, 223 s.

Айтән Вақиф қızı Асədova

**ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ СЛЕДЫ ВИДОВ РЕМЕСЛА
ДРЕВНЕЙ БАРДЫ**

РЕЗЮМЕ

Барда – один из древнейших городов Азербайджанской Республики. В средневековых источниках и научной литературе город Барда являлся не только столицей, политическим и культурным центром страны (Албании), но был представлен также и центром ремесла.

В результате проведенных археологических раскопок в городе Барде, стало известно, что в этом регионе в период раннего средневековья получил широкое распространение целый ряд различных видов ремесла.

Высокое развитие в Барде получили такие виды ремесла, как гончарное дело, металлообработка, стеклоделие, ювелирное дело, камнеобработка, ткачество и др. Большинство из выявленных образцов изделий ремесла в Барде принадлежали местному производству. Расположение Барды в центре древних караванных путей, сыграло важную роль в развитии ремесленного искусства.

Aytan Vaqif gyzy Asadova

**HISTORICAL-ARCHAEOLOGICAL TRACES OF CRAFTSMANSHIP
OF ANCIENT BARDA TOWN**

SUMMARY

Barda is one of the ancient towns of the Republic of Azerbaijan. In medieval sources and scientific literature the town of Barda is also shown as the capital of the country (Albania), and as the political, cultural center, as well as a center of art.

As a result of the study of material culture samples found in archaeological excavations conducted in Barda, it became clear that in the early Middle Ages, several types of crafts were widespread in Barda.

Pottery, metalworking, glass production, jewelry, masonry, weaving and other crafts had developed at a high level in Barda. Most examples of craftsmanship found in Barda belonged to local producers. The location of Barda at the crossroads of ancient caravan routes has played an important role in the development of craftsmanship here.